ISSN: 3021-9337 (Print), 3021-9345 (Online)

उपनयन संस्कारको महत्त्व

विष्णुप्रसाद शर्मा
धर्मशास्त्राचार्य

Article History: *Received*: 27 May 2025, *Accepted*: 2 December 2025, *Published*: 14 December 2025
DOI: https://doi.org/10.3126/srj.v3i1.93332

लेखसार

हिन्दु जीवन दर्शनमा संस्कारको अर्थ हुन्छ 'परिष्कृत गर्नु' वा 'शुद्धीकरण गर्नु' हो । सोह्र संस्कारमध्ये 'उपनयन' वा 'व्रतबन्ध' लाई व्यक्तिको बौद्धिक र आध्यात्मिक क्षितिज उजिल्याउने सबैभन्दा शक्तिशाली माध्यम मानिएको छ । 'उपनयन' शब्दले 'उप' (नजिक) र 'नयन' (लैजानु) को अर्थ बोक्दै बालकलाई गुरू, ज्ञान र प्रकाशको नजिक पुऱ्याउने मार्ग प्रशस्त गर्दछ । उपनयन संस्कारको महत्त्वका प्रमुख आधारहरू द्विजत्व र ज्ञानको उदय धर्मशास्त्रीय मान्यता अनुसार मानिस जन्मले शूद्र (संस्कारहीन) हुन्छ र संस्कारले मात्र 'द्विज' बन्दछ । उपनयनलाई दोस्रो जन्म मानिनुको अर्थ यो हो कि यसपछि बालकले भौतिक शरीरभन्दा माथि उठेर चेतना र विवेकको संसारमा प्रवेश गर्छ । अनुशासनको दीक्षाः यो संस्कारले बालकलाई 'व्रत' (नियम) मा 'बन्ध' (बाँध्ने) काम गर्छ । ब्रह्मचर्यको पालन, समयको पालना र इन्द्रिय निग्रह जस्ता कुराहरूले मानिसलाई भविष्यमा आउने जस्तोसुकै चुनौतीको सामना गर्न सक्षम बनाउँछ । त्रि-ऋणको बोध र उत्तरदायित्व, जनैमा रहेका तीन डोराहरूले पितृ ऋण, ऋषि ऋण र देव ऋणको प्रतीकका रूपमा व्यक्तिलाई समाज, परिवार र प्रकृतिप्रतिको दायित्व निरन्तर स्मरण गराइरहन्छन् । यो एउटा यस्तो सूत्र हो जसले व्यक्तिलाई 'म' बाट 'हामी' र 'स्वार्थ' बाट 'परमार्थ' तर्फ डोऱ्याउँछ । गायत्री शक्ति र एकाग्रताः यस संस्कारको मुटु मानिने 'गायत्री मन्त्र' ले बुद्धिको शुद्धीकरण र एकाग्रताको विकास गर्छ । आधुनिक मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट पनि यो संस्कारले किशोर अवस्थामा प्रवेश गर्दै गरेका बालकहरूमा आत्मविश्वास र मानसिक दृढता पैदा गर्दछ । उपनयन संस्कारको महत्त्व हिन्दु धर्मका १६ संस्कारहरूमध्ये उपनयन वा व्रतबन्ध एक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण शैक्षिक र आध्यात्मिक संस्कार हो । यसले बालकलाई 'द्विज' (दोस्रो जन्म भएको) को मान्यता दिँदै अनुशासित र मर्यादित जीवनतर्फ डोऱ्याउँछ भन्ने नै हो । आधुनिक समयमा पश्चिमी संस्कृतिको प्रभाव र प्रविधिको बढ्दो प्रयोगका कारण युवा पुस्तामा आफ्ना मौलिक संस्कारहरूको वैज्ञानिक र आध्यात्मिक महत्त्वबारे बुझाइ कम हुँदै गएको छ । उपनयन संस्कारलाई केवल एउटा सामाजिक भोज वा कर्मकाण्डको रूपमा मात्र लिने गरिएकाले यसको वास्तविक अनुशासनात्मक र शैक्षिक मूल्य हराउँदै जानु मुख्य समस्या हो । यस लेखको मुख्य उद्देश्य

ISSN: 3021-9337 (Print), 3021-9345 (Online)

उपनयन संस्कारको धार्मिक, शैक्षिक र सामाजिक महत्त्वलाई उजागर यस संस्कारले बालकको व्यक्तित्व विकास, गायत्री मन्त्रको शक्ति र गुरू-शिष्य परम्पराको पुनर्जागरणमा कसरी सहयोग पुऱ्याउँछ भन्ने कुरा स्पष्ट पार्नु रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । प्राचीन वैदिक शास्त्रहरू, स्मृति ग्रन्थहरू र वर्तमान सामाजिक अभ्यासहरूको अध्ययन गरी यस संस्कारको सान्दर्भिकता पुष्टि गरिएको छ । उपनयन आत्म-संयम र ज्ञान प्राप्तिको ढोका खोल्नु हो । यसले बालकलाई जिम्मेवारीबोध गराउनुका साथै स्वस्थ र नैतिक जीवन जिउने आधार प्रदान गर्दछ । यसको मूल मर्मलाई जोगाउनु, धर्मशास्त्रीय सिद्धान्तलाई आत्मसाथ गर्नु, शास्त्रअनुकूल व्यवहार गर्नु आजको आवश्यकता हो

शब्दकुञ्जी : यज्ञः, संस्कारः, सदाचारः, धर्मम्, सत्यम्, यज्ञोपवीत ।

विषयपरिचय

उपनयन संस्कार हिन्दु धर्मका सोह्र संस्कारहरूमध्ये एक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण अनुष्ठान हो । जसले बालकलाई औपचारिक रूपमा द्विज (दोस्रो जन्म प्राप्त गरेको) बनाउँछ । यो संस्कार केवल एक परम्परा मात्र नभई व्यक्तिको जीवनमा ठुलो परिवर्तन ल्याउने एउटा धर्मशास्त्रीय मान्यता हो । धार्मिक एवं आध्यात्मिक आधारः उपनयनले बालकलाई वेद अध्ययन गर्ने, गायत्री मन्त्रको दीक्षा लिने र ब्रह्मचर्यको पालन गर्ने मार्गमा प्रवेश गराउँछ । यसले उसलाई जीवनभर धर्म, ज्ञान र नैतिक आचरणको महत्त्व बुझाउँछ । सामाजिक उत्तरदायित्वः यो संस्कारले व्यक्तिलाई केवल परिवारको सदस्यबाट समाजको जिम्मेवार नागरिक बन्न प्रेरित गर्दछ । यसले गुरूको मार्गदर्शनमा रहेर अनुशासन, कर्तव्यपरायणता र सादा जीवनशैलीको अभ्यास गराउँछ । व्यक्तित्वको विकासः उपनयनले बालकको मनमा ज्ञानप्रति तिर्खा जगाउँछ र आत्मसंयम सिकाउँछ । जनै (यज्ञोपवीत) धारण गर्नु भनेको शुद्धता, पवित्रता र आफ्नो वचन (प्रतिज्ञा) को निरन्तर स्मरण गर्नु हो ।

शास्त्रीयदृष्टिकोणमा उपनयन संस्कार समयको बहावसँगै चलिरहेको एउटा अमूल्य धर्मशास्त्रीय धरोहर हो । यसले बालकलाई भौतिक जीवनका आकर्षणहरूबाट माथि उठेर आत्मिक र बौद्धिक उत्थानतर्फ डोऱ्याउँछ । यो संस्कारले प्रत्येक द्विजलाई सत्यको मार्गमा हिँड्न, ज्ञान आर्जन गर्न र समाजको सेवा गर्नका लागि तयार गर्दछ । जसले गर्दा व्यक्ति एक सभ्य, ज्ञानी र सफल जीवन जिउन सक्षम हुन्छ । हिन्दु धर्मशास्त्रीय परम्परा र दर्शनमा मानव जीवनलाई सुसंस्कृत र मर्यादित बनाउन १६ वटा संस्कारहरूको व्यवस्था गरिएको छ । ती संस्कारहरूमध्ये उपनयन संस्कार वा व्रतबन्धलाई अत्यन्त महत्त्वपूर्ण र अनिवार्य संस्कार मानिन्छ । 'उपनयन' को शाब्दिक अर्थ 'गुरूको नजिक लैजानु' भन्ने नै हुन्छ । यो केवल एउटा धार्मिक अनुष्ठान मात्र नभएर बालकलाई अनुशासित र शिक्षित बनाउने जीवनको एउटा नयाँ मोड हो भनेर परम्परा र संस्कृतिको महत्त्वबाट व्याख्या, विश्लेषण गर्न सकिन्छ । शास्त्रमा भनिएको छ– "जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते"

अर्थात् मानिस जन्मँदा सामान्य हुन्छ, तर संस्कारले नै उसलाई 'द्विज' गराउँदछ, वा दोस्रो जन्म दिन्छ । उपनयन संस्कारलाई व्यक्तिको बौद्धिक र आध्यात्मिक जन्म मानिन्छ । गायत्री मन्त्रको दीक्षा र जनै धारण गरेपछि बालकले आफ्नो बाल्यकाल छोडेर ज्ञानको उज्यालोतिर पाइला चाल्ने हुनाले यसको महत्त्व आजको युगमा पनि उत्तिकै सान्दर्भिक छ । यस संस्कारलाई अनुशासन र शिक्षाको दृष्टिकोणबाट पनि व्याख्या गर्न सकिन्छ । प्राचीन कालदेखि नै गुरूकुल शिक्षा पद्धतिको जगका रूपमा उपनयन संस्कार रहिआएको छ । बालकलाई सामाजिक उत्तरदायित्व, ब्रह्मचर्य, र अनुशासनको पाठ सिकाउनु नै यो संस्कारको मुख्य ध्येय हो । जनैका तीन डोराले ज्ञान, कर्म र उपासनाको सन्तुलनलाई बुझाउँछन् । आजको भौतिकवादी युगमा आफ्ना मूल्यमान्यता र पहिचान जोगाउन यो संस्कारको महत्त्व रहेको छ ।

हिन्दु धर्म र संस्कृतिमा १६ संस्कारहरूको विशेष महत्व छ, जसमध्ये 'उपनयन संस्कार' (ब्रतबन्ध) लाई एक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण र प्रस्थानविन्दु मानिने संस्कारको रूपमा लिइन्छ । उपनयन संस्कारको अर्थ र परिचय 'उपनयन' शब्द संस्कृतका दुई शब्द 'उप' (नजिक) र 'नयन' (लैजानु) मिलेर बनेको छ । यसको शाब्दिक अर्थ बालकलाई ज्ञानको नजिक वा गुरूको समीप लैजानु हो । यसलाई सामान्य भाषामा 'व्रतबन्ध' पनि भनिन्छ । यस संस्कारमा बालकलाई गायत्री मन्त्रको दीक्षा दिइन्छ र जनै (यज्ञोपवीत) धारण गराइन्छ । शास्त्र अनुसार, उपनयन पछि बालकको 'दोस्रो जन्म' भएको मानिन्छ, त्यसैले यसलाई प्राप्त गर्ने व्यक्तिलाई 'द्विज' भनिन्छ । पहिलो जन्म शारीरिक हुन्छ भने, उपनयन पछिको जन्म बौद्धिक र आध्यात्मिक हुन्छ । संस्कारित हुन्छ ।

उपनयन संस्कार एक अनुशासित जीवनको सुरूवात पनि हो । यसका मुख्य महत्वहरू निम्न छन् । अनुशासन र उत्तरदायित्व यो संस्कारले बालकलाई चकचके अवस्थाबाट मर्यादित र अनुशासित विद्यार्थी जीवनमा प्रवेश गराउँछ । बौद्धिक विकासः 'सावित्री' वा 'गायत्री' मन्त्रको मुख्य उद्देश्य नै बुद्धि र विवेकलाई शुद्ध पार्नु हो । यसले एकाग्रता र स्मरण शक्ति बढाउन मद्दत गर्छ । पवित्रता र सरसफाई यज्ञोपवीत (जनै) धारण गर्दा दैनिक शौच, खानपान र आचरणमा शुद्धता राख्नुपर्ने नियमहरूले स्वास्थ्य र स्वच्छताप्रति सचेत गराउँछ । सामाजिक र शैक्षिक अधिकारः प्राचीन कालमा यो संस्कार विना वेद अध्ययन र अन्य धार्मिक अनुष्ठान गर्ने अधिकार प्राप्त हुँदैनथ्यो । यसले व्यक्तिलाई समाजको एक जिम्मेवार सदस्य बनाउँछ । शास्त्रीय र मनोवैज्ञानिक विश्लेषण गर्नु पर्दा, यसमा तीनवटा मुख्य पक्षहरू देखिन्छन् त्रिसूत्री सिद्धान्तः जनैका तीन डोराले 'देव ऋण', 'पितृ ऋण' र 'ऋषि ऋण' को स्मरण गराउँछन्, जसले मानिसलाई समाज र पुर्खाहरूप्रति सधैं ऋणी र कर्तव्यनिष्ठ हुन सिकाउँछ । मानसिक रूपान्तरण यो संस्कारले बालकको बाल्यकाल समाप्त भई उसमा गम्भीरता र दायित्वको बोध गराउँछ । यो एक मनोवैज्ञानिक 'ट्रान्जिसन' (संक्रमणकाल) हो । ब्रह्मचर्यको पालना यसले युवावस्थाको ऊर्जालाई भड्किन नदिई विद्या आर्जनमा केन्द्रित गर्ने मार्ग प्रशस्त गर्छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धानको ढाँचाबाट सम्पन्न गरिएको छ । अध्ययनको आधार व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक शैलीमा रहेको छ । अध्ययनका लागि द्वितीयक सामग्रीहरूको प्रयोग गरिएको छ । यसका लागि पूर्वप्रकाशित पुस्तक, अनुसन्धानात्मक जर्नल, पत्रपत्रिका र विद्युतीय माध्यममा उपलब्ध सामाग्रीलाई आधार मानिएको छ । सङ्कलित सामग्रीलाई विषयवस्तु विश्लेषण विधिका माध्यमबाट व्याख्या, विश्लेषण एवं समीक्षा गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

उपनयन संस्कारको सैद्धान्तिक पर्याधार निम्न छन् -

१. द्विजत्वको सिद्धान्त धर्मशास्त्रअनुसार मानिस जन्मँदा 'शुद्र' समान हुन्छ र संस्कार पछि मात्र 'द्विज' बन्दछ । प्रथम जन्मः माताको गर्भबाट हुने शारीरिक जन्म । द्वितीय जन्मः गायत्री माता र आचार्य (गुरू) को माध्यमबाट हुने आध्यात्मिक जन्म । यसको सैद्धान्तिक आधार यो हो कि केवल शारीरिक वृद्धि हुनु मात्र मानिस हुनु होइन, बौद्धिक र आध्यात्मिक विकास भएपछि मात्र मानिस पूर्ण हुन्छ ।

२. त्रि-ऋणको सिद्धान्त उपनयनमा धारण गरिने यज्ञोपवीत (जनै) का तीन डोराले मानव जीवनका तीनवटा मूल दायित्व वा ऋणलाई प्रतिनिधित्व गर्छन् । देव ऋणः प्रकृति र ईश्वरीय शक्तिप्रतिको आभार । ऋषि ऋणः ज्ञान दिने गुरू र ऋषिमुनिप्रतिको श्रद्धा (अध्ययन-अध्यापन) । पितृ ऋणः वंश र पुर्खाहरूप्रतिको सम्मान । यी तीन डोराले मानिसलाई सधैं कर्तव्यको सीमाभित्र बाँधेर राख्ने सैद्धान्तिक आधार प्रदान गर्छन् ।

३. गायत्री र सावित्रीको दर्शन उपनयनको मुख्य मन्त्र 'गायत्रीमन्त्र' हो । यसको सैद्धान्तिक पक्ष 'धियो यो नः प्रचोदयात्' (हाम्रो बुद्धिलाई सन्मार्गमा प्रेरित गर) भन्ने प्रार्थनामा आधारित छ । यसले के सिद्धान्त प्रतिपादन गर्छ भने–शक्ति र धन भन्दा पनि पहिला 'शुद्ध बुद्धि' र 'विवेक' नै मानव जीवनको सर्वोच्च उपलब्धि हो ।

४. अनुशासन र ब्रह्मचर्यको आधार यस संस्कारको अर्को सैद्धान्तिक पक्ष भनेको 'इन्द्रिय निग्रह' हो । बालकलाई मेखला (कम्मरमा बाँधिने डोरी) बाँधिन्छ, जसले संयम र ऊर्जालाई उर्ध्वगामी बनाउने संकेत गर्छ । यसले विद्यार्थी जीवनमा यौनिक र मानसिक चञ्चलतालाई रोकेर ध्यान केवल अध्ययनमा केन्द्रित गर्ने सैद्धान्तिक मार्ग तय गर्छ ।

५. कर्म र संस्कारको मेल नेपालीय परम्परा र संस्कृतिमा 'संस्कार' शब्दको अर्थ नै परिमार्जन वा शुद्धीकरण हो । जसरी काँचो सुनलाई आगोमा तपाएपछि मात्र आभूषण

बन्छ, त्यसरी नै बालकलाई उपनयनको विधिमार्फत तपाएर समाजका लागि उपयोगी र सभ्य नागरिक बनाउने यसको मुख्य सैद्धान्तिक लक्ष्य हो । निष्कर्षमा भन्नु पर्दा, उपनयन संस्कारको सैद्धान्तिक पर्याधार 'अज्ञानताको अन्धकारबाट ज्ञानको प्रकाशतर्फको यात्रा' हो । यो व्यक्तिलाई सामाजिक उत्तरदायित्वसँग जोड्ने र उसलाई आफ्नो अस्तित्वको आध्यात्मिक बोध गराउने एउटा वैज्ञानिक र दार्शनिक पद्धति हो ।

उपनयन संस्कारका सम्बन्धमा विभिन्न धर्मशास्त्र, स्मृति ग्रन्थ र पुराणहरूले व्यक्त गरेका विचारहरूलाई शास्त्रीय अभिमत भनिन्छ । शास्त्रीय दृष्टिकोणबाट उपनयन केवल एउटा सामाजिक उत्सव नभई यो एक अनिवार्य आध्यात्मिक 'योग्यता' हो । विभिन्न शास्त्रहरूका आधारमा उपनयन संस्कारको शास्त्रीय अभिमतलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ । मनुस्मृतिको अभिमत (नैतिक र सामाजिक मर्यादा) महाराज मनुले उपनयनलाई ज्ञानको ढोका मान्नुभएको छ । मनुस्मृतिका अनुसार, द्विजत्वः "जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते" अर्थात् मानिस जन्मँदा शुद्र (अज्ञानी) हुन्छ र संस्कार पछि मात्र द्विज (दोस्रो जन्म प्राप्त) बन्दछ । अधिकारः उपनयन नभएसम्म बालकले वेदका ऋचाहरू उच्चारण गर्ने र यज्ञ गर्ने अधिकार पाउँदैन । यसले बालकलाई 'सांस्कृतिक नागरिकता' प्रदान गर्छ । उपनिषद्को अभिमत (आध्यात्मिक यात्रा), उपनिषद्हरूमा उपनयनलाई 'ब्रह्मचर्य आश्रम'को प्रवेशद्वार मानिएको छ । शास्त्रले यसलाई गुरूको गर्भमा प्रवेश गरेको रूपमा व्याख्या गर्छन् । गुरूले शिष्यलाई तीन रात आफ्नो काखमा राखेर (ज्ञान दिएर) नयाँ रूपमा बाहिर निकाल्नुहुन्छ, जुन उसको आध्यात्मिक पुनर्जन्म हो । यज्ञोपवीतको शास्त्रीय रहस्य, जनै (यज्ञोपवीत) का बारेमा शास्त्रको स्पष्ट अभिमत छ, यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥ अर्थात् यज्ञोपवीत अत्यन्त पवित्र छ, जुन सृष्टिकर्ता ब्रह्माजीसँगै उत्पन्न भएको मानिन्छ । यसले आयु बढाउँछ, शुभ्रता प्रदान गर्छ र धारण गर्ने व्यक्तिलाई बल एवं तेज दिन्छ । वर्ण र उमेरको शास्त्रीय व्यवस्था छ । विभिन्न शास्त्रहरूले बालकको स्वभाव र कार्यक्षेत्र अनुसार उपनयनको समय निर्धारण गरेका छन् । ब्राह्मणः ८ वर्षमा (बुद्धिको विकासका लागि) । क्षत्रियः ११ वर्षमा (शौर्य र बलका लागि) ।वैश्यः १२ वर्षमा (व्यापार र कृषिका लागि)। यद्यपि, 'काम्य' उपनयन (विशेष इच्छाका लागि) ५ वर्षदेखि नै गर्न सकिने अभिमत पनि पाइन्छ । गायत्री मन्त्रको अनिवार्यता छ । शास्त्रीय मत अनुसार उपनयनको प्राण नै गायत्री मन्त्र हो । शास्त्र भन्छन् कि जसले गायत्री जान्दैन, त्यो व्यक्ति ब्राह्मण वा द्विज हुन सक्दैन । गायत्रीलाई 'वेदमाता' भनिएको छ, जसको दीक्षा पाउनु नै उपनयनको मुख्य उपलब्धि हो । संस्कारको प्रभाव (शुद्धीकरण)को विशेष महत्त्व छ । 'संस्कार' शब्दको शास्त्रीय अर्थ नै दोषहरू हटाउनु र गुणहरू थप्नु हो । शास्त्रको अभिमत छ कि उपनयन गर्नाले बालकमा रहेका आनुवंशिक वा जन्मजात दोषहरू (पितृ दोष आदि) निवारण हुन्छन् र ऊ धर्म पालनका लागि योग्य हुन्छ । सारसंक्षेपमा शास्त्रीय अभिमतलाई यसरी प्रष्ट पार्न चाहन्छु । शास्त्रहरूको साझा मत यो छ कि उपनयन विनाको जीवन 'असंस्कृत' हुन्छ । यसले व्यक्तिलाई पशुवत् जीवनबाट माथि उठाएर देवत्वतर्फ

लैजान्छ । यो संस्कारले मानिसलाई अनुशासनको डोरी (मेखला), ज्ञानको ज्योति (गायत्री) र कर्तव्यको प्रतीक (जनै) प्रदान गरी समाजको पूर्ण र जिम्मेवार अङ्ग बनाउँछ ।

व्याख्या तथा विश्लेषण

उपनयनं नाम आचार्यसमीपनयनाङ्गको गायत्र्युपदेशप्रधानकः कर्मविशेषः । यथा– **गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः । बालो वेदाय तद्योगाद् बालस्योपनयनं विदुः ॥** (धर्मसिन्धु तृ.प.पू., पृ. ३८५ ।) आचार्य गुरूको समिपमा लगेर गायत्रीमन्त्रको उपदेश गराउने प्रधान कर्म नै उपनयन संस्कार हो ।

अथर्ववेदमा 'उपनयन' शब्द ब्रह्मचारीलाई स्वीकार गर्ने अर्थमा प्रयोग गरिएको छ, । 'उपनयनमानो ब्रह्मचारिणम् ।' (अथर्ववेद ११.५.३) यहाँ, यसले आचार्यद्वारा ब्रह्मचारीलाई वैदिक ज्ञानमा दीक्षा दिने कुरालाई जनाउँछ । ब्राह्मण कालमा पनि, "उपनयन" शब्द यस अर्थमा प्रयोग गरिन्थ्यो । सूत्र कालमा पनि, विद्यार्थीको ब्रह्मचरित्रको अनुरोध र आचार्यले यसलाई स्वीकार गर्नु अनुष्ठानको केन्द्रबिन्दु थियो ।

"उपनयन" शब्दले दुई पटक जन्मेका (ब्राह्मण, क्षत्रिय र वैश्य) को विवाह अघि कुनै पनि समयमा गर्न सकिने विशेष संस्कारलाई जनाउँछ । यो संस्कारलाई जनै लगाउने पनि भनिन्छ । जसको अभिप्राय जनै लगाउने अर्थात् उपनयन संस्कार समारोहलाई जनाउँछ । जसमा बच्चालाई पवित्र धागोले बनाइएको यज्ञोपवितले सजाइन्छ । वैदिक कालमा, विद्यार्थीलाई "ब्रह्मचारी" भनिन्थ्यो र शिक्षकलाई "आचार्य" भनिन्थ्यो । ब्रह्मचारीको उपनयनलाई उसको दोस्रो जन्म मानिन्छ । उपनयन गर्ने आचार्यले ब्रह्मचारीलाई आफ्नो गर्भमा गर्भधारण गर्छन् । उनले उनलाई तीन रातसम्म आफ्नो गर्भमा बोक्छन् । जब उनी जन्मिन्छन् (नयाँ दोस्रो जन्म) ग्रहण गर्दछन् । देवताहरू उनको साक्षी हुन भेला हुन्छन् । मानिसलाई साच्चिकैको मानव बनाउन उपनयन संस्कारले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । आजको समाजमा सव्य मानवको परिचय सहित स्थापितहुने परिपाटीको श्रेय उपनयन संस्कारलाई जान्छ । त्यसैले मानव चरित्रसंग ज्ञानको संबन्ध रहन्छ, ज्ञान आर्जनको प्रमुख श्रेय उपनयन संस्कारलाई रहन्छ । अतः उपनयन संस्कारको महत्त्व मानव जीवनमा जीवन्त रहन गएको छ ।

आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारीणं कृणुते गर्भन्तः ।
तं रात्रीस्तिस्र उदरे बिभर्ति तं जातं द्रष्टुमभिसंयति देवाः ॥ (अथर्ववेद ११.५.३)

ब्राह्मण कालमा उपनयन (पवित्र अनुष्ठान) ले पूर्ण रूप धारण गर्‍यो, र यसको प्रक्रिया बिस्तारै स्थिर र सटीक हुँदै गयो । त्यस समयमा, ब्रह्मचारीले व्यक्तिगत रूपमा आचार्यलाई भेटेर उनको शिष्य बन्ने इच्छा व्यक्त गर्थे । उनी भन्थे, "म ब्रह्मचर्यको लागि आएको हुँ । कृपया मलाई ब्रह्मचारी बन्न अनुमति दिनुहोस् । आचार्यले ब्रह्मचारीको नाम सोध्थे र उनलाई आफ्नो शिष्यको रूपमा स्वीकार गर्थे ।

यसपछि, उनी ब्रह्मचारीको हात समातेर धेरै मन्त्रऋचाहरू उच्चारण गर्थे, आफ्नो सुरक्षाको लागि देवताहरूलाई प्रार्थना गर्थे । उनले ब्रह्मचारीलाई आफ्नो आचरण र व्यवहारलाई मार्गदर्शन गर्न पाँच आज्ञा (पालन गर्नुपर्ने पाँच नियमहरू) पनि दिन्थे । त्यसपछि ब्रह्मचारीलाई गायत्री मन्त्र सिकाइन्थ्यो, र आचार्य तीन दिनसम्म पूर्ण संयम (यम र नियम) पालना गर्थे ।

ब्रह्मचारीहरू आचार्यको घरमा बस्थे र बदलामा गुरूको सेवा गर्थे । उपनयन संस्कार समारोह तब गरिन्छ जब बच्चाको मानसिक विकास तीव्र गतिमा सुरू हुन्छ । यो त्यस्तो समय हो जब उनीहरूको भावनामा परिवर्तन सम्भव हुन्छ । त्यसैले, ब्राह्मण केटाले आठौँ वर्षमा, क्षत्रिय केटाले एघारौँ वर्षमा र वैश्य केटाले बाह्रौं वर्षमा उपनयन संस्कार समारोह गर्नु अनिवार्य छ । यदि यो समय भित्र यो संस्कार समारोह गर्न सकिएन भने, ब्राह्मण केटाले सोह्रौँ वर्षमा, क्षत्रिय केटाले बाइसौँ वर्षमा र वैश्य केटाले चौबीसौँ वर्षमा उपनयन संस्कार समारोह गर्नुपर्छ । यो अवस्य गर्नुपर्छ, अन्यथा यो गल्तीको प्रत्यवाय अर्थात् दोषको भागिदार भएको मानिन्छ ।

उपनयन संस्कार समारोहले ब्राह्मण, क्षत्रिय वा वैश्यको दर्जा प्रदान गर्दछ । द्विजत्व प्राप्ति हुँन्छ । शास्त्र र पुराणहरूमा भनिएको छ कि पवित्र धागो द्वारा निर्मित यज्ञोपवित संस्कार समारोहले ब्राह्मण, क्षत्रिय वा वैश्य बच्चाहरूको दोस्रो जन्मलाई चिन्ह लगाउँछ । पहिलो, आमाको गर्भबाट, र दोस्रो, उपनयन संस्कार समारोह मार्फत । धार्मिक रूपमा विधिवत् रूपमा पवित्र धागोबाट निर्मित जनै लगाउनु यस संकार समारोहको एक प्रमुख घटक, प्रमुख अङ्ग हो । यस संस्कार समारोह मार्फत, बच्चाले वेदहरू अध्ययन गर्ने, गायत्री मन्त्र जप गर्ने र आफ्नो परम कल्याणको लागि श्रौत-स्मार्त आदि अनुष्ठान जस्ता अनुष्ठानहरू गर्ने अधिकार प्राप्त गर्दछ । शास्त्रहरू अनुसार, उपनयन संस्कार समारोहको लागि शुभ समय, शुभ मुहूर्त र लग्न सहित शुभ समय आवश्यक छ । सामान्यतया, सूर्य उत्तरायण स्थितिमा हुँदा उपनयन गरिन्छ, तर वैश्य बच्चाहरूको लागि, दक्षिणायन पनि तोकिएको छ - "दक्षिणे तु विशां कुर्यात् ।" विभिन्न जातिका लागि फरक-फरक ऋतु तोकिएको छ । ब्राह्मण केटाको लागि वसन्त ऋतु, क्षत्रियको लागि गर्मी ग्रीष्म ऋतु र वैश्यको लागि शरद ऋतु हो ।

उपनयन संस्कार समारोहले मूलतः बच्चालाई अनुशासित जीवनको साथसाथै आध्यात्मिक विकासको प्रतिज्ञा लिन सशक्त बनाउँछ । यो अनुष्ठान मुख्यतया गुरूकुल परम्परासँग सम्बन्धित छ । जब बच्चालाई पहिलो पटक गुरूकुलमा पठाइन्छ । त्यसपछि शिक्षकले पहिले उसलाई हेमाद्रीले कपाल खौरनुहुन्थ्यो । त्यसपछि, उसलाई मेखला, दण्ड, कौपीन, आदि लगाउन दिइन्थ्यो ।

उनी केटालाई पढ्न लगाउँथे र ब्रह्मचारीका रूपमा स्वीकार गर्थे र केटाबाट हवन गराएपछि आफ्नै घरमा लैजान्थे ।

उहाँले आफ्नो कर्तव्य शुद्ध गर्ने, दिनभर नसुत्ने, बोली नियन्त्रण गर्ने आदि कुराहरूको बारेमा ज्ञानले शिक्षित गर्नुहुन्छ । त्यसपछि उहाँले कानमा गायत्री मन्त्र सानो आवाजमा सुनाउनुहुन्छ । उसले तीन पटक गायत्री मन्त्र गुरूजीका साथमा सङ्सङ्गै जप गर्छ । यसपछि, केटाले आफ्नो गुरूलाई अभिवादन र साष्ट्राङ्ग दण्डवत प्रणाम गर्छ र भिक्षा माग्छ ।

उसले त्यो भिक्षा आफ्नो गुरूलाई अर्पण गर्छ । यो अनुष्ठान पूरा भएपछि मात्र आचार्यले उसलाई वेद सिकाउन थाल्नु हुन्छ । गुरूकुल परम्परा समाप्त भैसके जस्तै छ भन्दा अत्युक्ति नहोला । पछिल्लो समयमा पनि, यो अनुष्ठान सम्पादन गर्दा यस पक्षलाई पूर्ण रूपमा नभई प्रतीकात्मक रूपमा गरिन्छ । जसले बालबालिकामा कुनै विशेष प्रभाव पारेको देखिँदैन । एक छिन भए पनि प्राचिन विधि अबलम्बन भने गरिन्छ नै । जबकि प्राचीन समयमा, केवल बोली नै पर्याप्त थियो । वचनमा दम थियो र त मान्छे, मान्छे मानव समान थिए । अहिले उपयुक्त शिक्षा दिइएन । शिक्षा केवल अनौपचारिक रहन गयो । शिक्षकहरूले चेलाहरूलाई आफ्नो जीवनमा यी शिक्षाहरू पालना गर्न लगाउन पर्नेमा केवल अनौपचारिक शिक्षामा नै केन्द्रिकृत रहे । उत्सुकता कम देखाए । उहाँले यो कसरी गर्ने भन्ने बारेमा व्यावहारिक शिक्षा पनि दिन भुल्नु भयो ।

उपनयन संस्कार समारोह पछि, बच्चामा तेज, शक्ति र पौरूषत्वले भरिएको हुन्छ । यी तीन तत्त्वहरू ईश्वरबाट उत्पन्न भएको मानिन्छ । यस त्रिमूर्तिलाई एकताबद्ध गरेर, ईश्वर स्वयं यसमा बास गर्नुहुन्छ । त्यसकारण, पवित्र धागो द्वारा निर्मित जनै लगाउने समारोहमा पहिलो अनुष्ठान हो । तीनवटा सूत्रहरू त्रिकोणीय हुन्छन् र त्यसपछि तिनीहरूबाट थप तीनवटा सूत्रहरू बनाइन्छन् (कुल नौ सुत्रहरू) । ध्यानको प्रतीक, यज्ञोपवितमा तीन वा पाँच गाँठो हुन्छ, जसलाई ब्रह्मग्रन्थि भनिन्छ । ध्यान, उपासना, अनि मन्त्र जप, तर्पण आदि जस्ता अनुष्ठान गर्दा यो 'ब्रह्मग्रन्थि' लाई प्रमुख आधार मानिन्छ ।

उपनयन अनुष्ठान पूरा भएपछि, विद्यार्थीले तीन दिनसम्म कडाइका साथ अहम त्याग गरेर व्रतको पालना गर्नुपर्छ । संयम पूर्वक व्रत बस्नुपर्छ । यसलाई "त्रिरात्र व्रत" भनिन्छ । यो व्रत बाह्र दिन वा बाह्र महिनासम्म रहन सक्छ । यसले विद्यार्थी जीवनको कडा अनुशासनको सुरूवातलाई संकेत गर्दछ । यस्तो अवस्थामा नुनिलो खाना निषेध गरिएको छ । यो व्रत बस्ने विद्यार्थीले भुइँमा सुत्नु पर्छ । दिनभरि सुत्नु हुँदैन । यस व्रतको अन्त्यमा, बुद्धि, स्मृति र बुद्धिलाई तिखार्न दिव्य सहायता खोज्न "मेधा जनन" नामक अनुष्ठान गरिन्छ । यसलाई "मेधा जनन" भनिन्छ किनभने यसको अभ्यासले वैदिक ज्ञान ग्रहण गर्न सक्षम बुद्धि (बुद्धि) प्रदान गर्दछ । त्यसैले मेधा जनन भनियो ।

आधुनिक समयमा, उपनयनको शैक्षिक उद्देश्यको अभावका कारण, शैक्षिक महत्त्वको अभिन्न अंग मानिएका माथिका अनुष्ठानहरू पनि प्रयोगमा आउन छाडेका छन् । धार्मिक शास्त्रहरूसँग पनि अपरिचित केही नयाँ तत्त्वहरू उपनयन समारोहमा समावेश गरिएका छन् । अनावश्यक कुराले प्रशय

पाउन थालेको छ । शास्त्र सम्मत विधि विधान लुप्त हुन पुगेको छ । यी औपचारिक अनुष्ठानहरू शास्त्रसम्मत हुनु पर्दछ । यस अनुष्ठानमा आजकाल विद्यार्थीले नक्कल र नाटकीय कार्य गर्दछन् । ऊ शिक्षाको लागि काशी वा कश्मीर जाने नाटक गर्छ । समय र स्थान अनुसार उसको मामाले उसको विवाहको व्यवस्था गर्ने वाचा गरेर उसलाई त्यहाँ जानबाट रोक्छन् । उपनयन संस्कार समारोहको शैक्षिक आदर्श कस्तो अनौठो विडम्बना हो । विवाहको प्रचलनका कारण, प्राचीन समयमा शिक्षा पूरा भएपछि गरिने समावर्तन संकार समारोह पनि उपनयन समारोहको दिनमा नै गर्न थालिएको छ । जब कि यो संस्कार वेद पढेर सकिसके पछि घर फर्केर गर्ने संस्कार हो यो ।

ब्रह्मचारिले पालन गर्नुपर्ने धर्म

याज्ञवल्क्यः- **मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम् । भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥** (याज्ञवल्क्यस्मृति आ.अ. ३३. ।)

विकलाङ्ग मानवहरूको लागि पनि यो संस्कार आवश्यकः छ ।

विकलाङ्गमानवानां कृतेऽपि संस्कारोऽयमावश्यकः । उक्तञ्च-

तस्माच्च षण्ढबधिरकुब्जवामनपङ्गुषु ।
जडगद्‌गदरोगार्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ॥
मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ।
ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम् ॥ (वी.मि. सं. पृ. ३९९ ।)

विकलाङ्ग मानवहरूको लागि पनि यो संस्कार आवश्यकः छ भनेर धर्मशास्त्रमा ऋषिमहर्षिहरूले भनेका छन् ।

व्याससमृति अनुसार पनि हाम्रा संस्कारहरू स्रोह प्रकारका रहेका छन् । जुन यसप्रकार छ ।

व्यासस्मृत्यनुसारेण एते षोडश संस्काराः
गर्भाधानं पुसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।
नामक्रिया निष्क्रमणोऽन्न प्राशनं वपनक्रिया ॥
कर्णवेधो व्रतादेशो वेधारम्भक्रियाविधिः ।
केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ।
त्रेताग्नि सङ्ग्रहश्चेति संस्काराः षोडशस्मृताः ॥ (व्यासस्मृति १.१३.१५)
(स्मृतिवाङ्मय, पृष्ठ १६७ ।)

व्रत होम होमादी यज्ञको कर्ता बन्न पनि उपनयन गर्नु पर्दछ । उपनयन बिना यज्ञमा कर्म गर्ने अधिकार छैन ।

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ (मनुस्मृतिः २.२८ ।)

व्रतबन्ध (उपनयन) को समयको ज्ञान

व्रतबन्ध (उपनयन) संस्कारलाई (१) नित्य (२) काम्य (३) गौण गरि तीन प्रकारका भेदले परिभाषा भनिन्छ । श्रौत-स्मार्त कर्मको अभ्यास र द्विजत्व प्राप्तिको लागि उपनयन (व्रतबन्ध) संस्कार गरिन्छ । जन्मदेखि ५ औँ सौर वर्षमा ब्रह्मवर्चसको इच्छाले ब्राह्मण केटाहरूको उपनयनलाई काम्य त्यसै गरी ८ औँ वर्षमा नित्य र १६ औँ वर्षमा गौण भनिन्छ । छैठौँ वर्षमा बलको इच्छाले क्षत्रिय केटाहरूको उपनयनलाई काम्य, ११ औँ वर्षमा नित्य र २२ औँ वर्षमा गौण भनिन्छ । वैश्य केटाहरूको ८ औँ वर्षमा धनको कामना गरेर गरिने उपनयनलाई काम्य भनिन्छ, १२ वर्षका केटाहरूले गर्ने उपनयन संस्कारलाई नित्य भनिन्छ, र २४ वर्षका केटाहरूले गर्ने उपनयन संस्कारलाई गौण भनिन्छ । यी संस्कारहरूको लागि सौर्य वर्ष मात्र मान्य मानिन्छ । (स्रोत, श्रीअन्नपूर्णा काशी विश्वनाथ पञ्चाङ्ग सन्२०२५),

उपनयन (व्रतबन्ध) संस्कार- मुहूर्त

अयन र मास - उत्तरायणमा माघादि ६ मासमा हरिशयनदेखि पूर्व अर्थात् आषाढ शुक्ल दशमी तिथि सम्म । चन्द्रमा, सूर्य र गुरूको शुद्धि गरेर गर्नुपर्ने ।

पक्ष एवं तिथि – शुक्लपक्षको २।३।५।१०।११।१२ (द्वितीया, तृतीया, पञ्चमि, दशमी, एकादशि, द्वादशी) (तथा कृष्ण पक्षको २।३।५ (द्वितीया, तृतीया, पञ्चमि) तिथिहरू प्रशस्त छन् । दिनको पूर्वाह्न उत्तम, मध्याह्न मध्यम तथा अपराह्न त्याज्य हुन्छ ।

वार – रविवार, सोमवार, बुधवार, गुरूवार र शुक्रवार शुभ हुन्छ । यदि बुध अस्त छन् भने बुध अस्त रहने समय सम्म बुधवार ग्रहण नगर्नु बुधवार नलिनु । मङ्गलवार यद्यपि पापग्रहको वार हो । सबैको लागि ग्राह्य छैन । परन्तु शाखाधिपतिको वार हुनाले सामवेदिहरूको लागि मंगलवार अति प्रशस्त मान्दछन् ।

नक्षत्र – अश्विनी, रोहिणी, मृगशिरा, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, श्लेषा, तीनै पूर्वा, तीनै उत्तरा, हस्त, चित्रा, स्वाती, अनुराधा, मूल, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा र रेवती, यी कुल २२ नक्षत्र शुभ रहेका छन् । परन्तु ऋगवेदी र सामवेदी ब्राह्मणलाई पुनर्वसु त्याज्य रहेको छ ।

लग्न शुद्धि – २।३।४।५।६।७।९।१२ (वृष, मिथुन, कर्कट, सिंह, कन्या, तुला, धनु, मीन)लग्नमा, बुध बलबान हुन पर्‍यो । तथा चन्द्र-ताराको बलवान (अनुकूल) भएमा, लग्नबाट केन्द्र-त्रिकोणमा शुभग्रह, ३।६ मा पापग्रह, २।३।७।१० मा चन्द्रमा, ११औँमा शुभाशुभसबै ग्रह, सर्वशाखाधिप भएमा लग्नमा सूर्य, वृष-कर्क राशिका चन्द्रमा, (अन्य राशिका हैन) उक्त सवै स्थिति प्रशस्त मानिएको छ ।

त्याज्य – गुरू-शुक्रको बाल-वृद्धास्तको समय, सिंहस्थ-मकरस्थ तथा वक्रातिचारी गुरू, दक्षिणायण, शनिवार, भद्राकरण, संक्रान्तिको दिन, रोगवाण, प्रदोष, गलग्रह अनध्याय लग्नबाट त्रिक (६।८।१२) स्थानमा चन्द्र-गुरू शुक्र तथा लग्नेशको स्थिति, लग्नबाट १।५।८ स्थानमा पापग्रहको स्थिति तथा १२औ स्थानमा चन्द्र र शुक्रको स्थितिहरू व्रतबन्धमा अनिष्ट हुनाले त्याज्य हुन्छ ।

विशेष – जन्ममास, जन्मतिथि, जन्मनक्षत्र र जन्मलग्नमा पनि ब्राह्मणको ज्येष्ठपुत्र तथा क्षत्रिय र वैश्यको ज्येष्ठ पुत्र (प्रथम गर्भबाट उत्पन्न पुत्र) को छोडेर अन्य पुत्रका व्रतबन्ध भएमा व्रती विद्वान् हुन्छ । यसको विपरीतमा अशुभ हुन्छ । गुरू-सूर्य-चन्द्रको शुद्धि नभएमा, गुरू-शुक्र बाल-वृद्ध अस्त भएमा, गुरू सिंहस्थ या मकरस्थ भएमा पनि चैत्र मासमा मीन राशिमा जब तक सूर्य रहन्छन् तब तकको समयमा ब्राह्मण कुमारको उपनयन संस्कार अतीव प्रशस्त छ भनिएको छ ।

(स्रोत, श्रीअन्नपूर्णा काशी विश्वनाथ पञ्चाङ्ग, सन् २०२५)

रोगबाण, प्रदोष, गलग्रह र अनध्याय-ज्ञान

रोगबाण – गोचर भ्रमण-वश सूर्य जब-जब कुनै पनि राशिको ९ , १८औँ तथा २७औँ अंशमा भ्रमण गर्दछ भने तब-तब समय रोगबाण हुन्छ ।

प्रदोष – प्रदोष दुई प्रकारको हुन्छ । (१) नैत्यिक (२) नैमित्तिक । प्रतिदिन सूर्यास्त पश्चात् रातको आरम्भिक समय नैत्यिक प्रदोष हुन्छ । नैमित्तिक तिथि भेदले यस प्रकार भनिएको छ -१- द्वादशी तिथिमा आधा रात पहिले नै त्रयोदशी लागेमा । २- षष्ठी तिथिमा डेढ प्रहर रात पहिले नै सप्तमी लागेमा तथा ३-तृतीया तिथिमा एक प्रहर रात पहिले चतुर्थी लागेमा यस्तो अबस्थामा तीनै प्रदोष लाग्दछ भनेर भनिएको छ । यिनी तीनै अवस्थालाई नैमित्तिक प्रदोष भनिन्छ ।

गलग्रह – दुई वटै पक्षमा १३।१४।१५/३०।१।७। ८।९।४ यिनी ८ तिथिहरू गलग्रह हुन् । (नोट-१५ पूर्णिमा तथा ३० अमावस्या सूचक हुन् ।)

अनध्याय – आषाढ शुक्ल पक्षको १०, ज्येष्ठ शुक्लपक्षको २, पौषशुक्ल पक्षको ११ र माघ शुक्ल पक्षको १२ तिथि तथा प्रत्येक मासको दुबै पक्षको १।८।१४ तिथि(१५) पूर्णिमा एवं (३०) (अमावस्या) र संक्रान्तिको दिन उपनयनमा अनध्याय हुन्छ । (स्रोत, श्रीअन्नपूर्णा काशी विश्वनाथ पञ्चाङ्ग, सन् २०२५) ।

निष्कर्ष

उपनयन संस्कार मानिसलाई पशुवत् प्रवृत्तिबाट मुक्त गरी मानवता, ज्ञान र अध्यात्मतर्फ डोऱ्याउने माध्यम हो । जनैका डोराहरू र मन्त्रको शक्तिले व्यक्तिलाई निरन्तर सत्कर्मको मार्गमा हिँड्न घच्घच्याइरहन्छन् । आधुनिक समयमा पनि यस संस्कारले युवा पुस्तालाई आफ्नो जरा सँग जोड्न र नैतिक मूल्य मान्यताहरू सिकाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । सारमा उपनयन भनेको आँखा खोल्नु हो–त्यो भौतिक आँखा मात्र होइन, ज्ञानको तेस्रो नेत्र हो जसले संसारलाई बुझ्ने र विवेकपूर्ण जीवन जिउने शक्ति प्रदान गर्छ ।

उप-आचार्यसमीपे नयनं गुरूकुले विद्याध्ययनार्थ प्रापणम् = उपनयनम् ।

विद्याध्ययनको लागि, गुरूकुलमा बुबा आदिबाट छोरा आदिलाई वेद अध्ययन गर्ने अधिकार प्राप्त गर्नको लागि आचार्यकहाँ लगेर यज्ञोपवीत संस्कार गर्ने विधिलाई उपनयन भनिन्छ । ब्राह्मणहरूको सोह्र संस्कारहरू शास्त्रहरूमा उल्लेख गरिएको छ । गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चूडाकर्म, कर्णवेध, विद्यारम्भ, उपनयन, केशान्त, वेदारम्भ र समावर्तन, विवाह र अन्त्येष्टि ब्राह्मणहरूको लागि सोह्र संस्कारहरू शास्त्रहरूमा उल्लेख गरिएको छ ।

यसमा चुडाकर्म, कर्णवेध, उपनयन, वेदारम्भ र समावर्तन अनुष्ठानहरू समावेश छन्, विस्तृत, सरल र सीधा प्रक्रियाहरू सहित, व्याख्या र लोक रीतिरिवाजहरू सहित । यी अनुष्ठानहरू एक निश्चित समयमा, शुभ मुहूर्तमा र शास्त्रीय विधि अनुसार गर्नु आवश्यक छ । यसले दीर्घायु, बुद्धिमत्ता, ज्ञान र तेजस्वी शक्तिमा वृद्धि गर्दछ ।

उपनयन संस्कारको समय निर्णयको बारेमा भनिएको छ कि । "गर्भावस्थाको आठौँ वर्षमा ब्राह्मणलाई उपनयन गराउनुपर्छ । एघारौँ वर्षमा, राजाको र बाह्रौँमा, वैष्यको उपनयन गराउनु पर्छ ।" सत्यम् वद, धर्मम् चर यसका आदर्श वाक्य हुन ।

"गर्भाऽष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥"

(मनुस्मृति, अ.२, श्लोक ३६ ।)

अर्थात्, ब्राह्मणको उपनयन संस्कार गर्भावस्थाको आठौँ वर्षमा, क्षत्रियको गर्भावस्थाको एघारौँ वर्षमा र वैश्यको गर्भावस्थाको बाह्रौँ वर्षमा गर्नुपर्छ भन्ने धर्मशास्त्रीय मान्यता हो । यस उपनयन प्रणालीका प्रवर्तक ऋषि महर्षि नै हुनुन्छ । अनुष्ठानका अग्रणी विद्वान्को कुरा अनुसरण गर्नु शास्त्र अनुकूल ठहर्दछ । अनुष्ठानमा विशेष गरी अनुष्ठानकर्ताहरू चनाखो हुनु पर्नेकुरामा दुई मत छैन । 'उपनयन प्रणाली र पद्धतिको' उपयोगिता यस तथ्यबाट स्पष्ट हुन्छ कि यो असंख्य धर्मशास्त्रका

थुप्रै संस्करणहरूमा प्रकाशित भएका छन् । संशोधित, सम्पादित संस्करण अबलम्बन गर्दै यज्ञोपवित संस्कार सम्पन्न गर्ने गराउने कर्तव्य तपाईं हाम्रो हातमा छ । हामी हाम्रो कर्तव्यबाट च्युत हुनु हुदैन । यो लेख प्रकाशित गरेर द्विज समुदायको लागि थोरै भए पनि टेवा पुग्छ कि भन्ने मनसाय राखेको छु । यी थुप्रै कारणले गर्दा प्राचीन समयदेखि आजसम्म उपनयन संस्कारको महत्त्व विशेष प्रकारले स्वयं सिद्ध रहन गएको छ । हाम्रो धर्मशास्त्रको उपदेश पनि यही हो ।

सन्दर्भ सूची

उपाध्याय, काशीनाथ विरचितः, (२०८०), *धर्मसिन्धुसारः*, तेस्रो संस्क., (सुबोधिनी नेपाली टीकासहित, टीकाकारहेमराज शर्मा पौडेल), काठमाण्डौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी ।

खनाल, वासुदेव, (२०७६), *स्मृतिवाङ्मय*, काठमाडौँः विद्यार्थी पुस्तक भण्डार भोटाहिटी ।

तिवारी, श्रीकान्त, (सन्२०२५), (श्रीअन्नपूर्णा काशी विश्वनाथ पञ्चाङ्ग), वाराणसी : रूपेश ठाकुर प्रसाद प्रकाशन कचौडीगली ।

मनु, (सन् २००७), *मनुस्मृति. अनु. शिवराजकौडिन्यायन*, वाराणसी; चौखम्बासंस्कृतसंस्थान ।

मिश्रमित्रः, (१९७७), वीरमित्रोदयः (व्यवहार,संस्कारःप्रकाशः), वाराणसीः चौखम्बासंस्कृतबुकडिपो ।

याज्ञवल्क्य. (२०६५), *याज्ञवल्क्यस्मृति* (मिताक्षरा), पुनर्मुद्रण, वाराणसीः चौखम्बासंस्कृतसंस्थान ।

सातवलेकर, श्रीपाददामोदर (सन् १८९५), *अथर्ववेद*, बम्बई : निर्णयसागरप्रेश ।